

**ФЕНОМЕН СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ В ЕТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ
ЕМАНУЕЛЯ ЛЕВІНАСА**

Стаття присвячена дослідженню етичних поглядів Е.Левінаса. У ній проаналізовано питання конечності людського життя, феномен безсмертя та проблема суїциду, які розглядаються філософом крізь призму відповідальності щодо “Іншого”.

Ключові слова: Інший, Я, смерть, безсмертя, самогубство, відповідальність, буття, свобода, час.

Життя і смерть – вічні теми духовної культури людства. Про них міркували пророки й основоположники релігій, філософи й моралісти, діячі мистецтва й літератури, педагоги й медики. Мабуть, не знайдеться людини, яка не задумувалася б про зміст свого існування, смерть і досягнення безсмертя.

Традиційно у філософській та релігійній спадщині смерть трактується або як перехід у небуття, або як перехід до іншого буття, що продовжується за інших обставин. Її розглядають як альтернативу між буттям і небуттям, що диктується смертю наших ближніх, які дійсно перестають існувати в емпіричному світі, що означає відносно цього світу зникнення чи втечу.

На основі аналізу творчої спадщини Е.Левінаса з’ясовано, що стиль його філософії – це свого роду плетіння, де “усе пов’язане з усім” й одночасно єдиним центром якого є “Інший”. В етичній концепції французького мислителя знаходимо вже утверджені поняття, а саме: етику, моральну свідомість, людяність, “Інший”, відповідальність, інтенційність, трансценденцію, інтерсуб’єктивність, смерть, страждання, свободу, любов, а також ті, що у філософському сенсі використовуються тільки ним, принаймні ним акцентуються, зокрема: слід, зустріч, “обличчя”, вись та інші. Основні інформаційні файли (асоціати) Е.Левінаса вибудовує на основі за взаємовиключних параметрів: “Я–Інший”, “тотальне–безкінечне”, “образ мислення Гегеза–образ мислення Месії”, “егоїзм–відповідальність за Іншого”, “звичайне бажання–метафізичне бажання” і т. п. Контекстуально визначаючи й уточнюючи їхній сенс, Е.Левінаса інспірує їхнє значення й поширює на інші галузі гуманітарного знання, безпосередньо чи опосередковано причетні до вироблення певних стереотипів свідомості, норм поведінки, механізмів регулювання міжсуб’єктних відносин, модусів комунікації. Семантичний зсув підкреслюється активним використанням дефіса: буття-у-світі, з-тут, з-тепер, з-Богом, того-самого, думки-про-іншого тощо.

У наш час вивчення етичної спадщини Емануеля Левінаса збагатилося новими теоретичними підходами й змістовними напрацюваннями. Ґрунтовними й цікавими є праці зарубіжних філософів М.Бубера, Н.Бубир, І.Вдовіної, Ж.Дерріда, К.Джолдерсма, С.Долгопольського, І.Зайцева, Д.Йонкуса, С.Карпової, Дж.Марш, П.Майнкінен, А.Пепперзака, І.Поліщук, С.Степаніщева, М.Серреті, Н.Шолуха, А.Ямпольської. Вагомим підґрунтям для дослідження є також праці вітчизняних дослідників: О.Лозового, В.Малахова, Є.Мулярчука, О.Радченко, К.Сігова, І.Степаненко, О.Стукало, Н.Тарасової.

Мета нашої статті – здійснити комплексний аналіз проблеми конечності людського існування в етичній концепції Емануеля Левінаса.

Проблема смерті аналізується Е.Левінасом у взаємозв’язку з категоріями буття і небуття: буття – це те, що неможливо досягнути до кінця, не можна здолати. Це глухість, конечна непочутість мого існування. Чим більше вливаєшся в потік буття, тим повніше входиш у роль істоти смертної. Вихід за межі чистої буттєвості, за словами Е.Левінаса, – це кінцева почутість суб’єктивного звертання, перемога (нехай і миттєва) над смертною глухістю та німотою, прорив у всюдиприсутність духовних засад, що надають обов’язковості існуванню людини. У цьому полягає глибинна сутність діалогу, етики,

гостро відчута й виражена французьким мислителем, що зумовлює духовний характер його філософії [9, с.90].

Смерть Е.Левінаса трактує як небуття більш глибоко і деякою мірою апріорно, крізь призму пристрасті до убивства. Ототожнення смерті з небуттям відповідає смерті “Іншого” шляхом убивства [4, с.232–233]. Будь-хто може відчувати спокусу вбивства щодо однієї істоти – “Іншого”. Питання можливості й неможливості здійснення акту насильства над людиною становлять основу бачення “обличчя”. Коли ми дивимося людині в “обличчя” (або, за Е.Левінасом, опиняємося в ситуації “обличчя-до-обличчя”), то, з одного боку, відчуваємо спокусу вбити, а з іншого, – чуємо моральний заклик “Не вбий!”, який нас звинувачує, підозрює, забороняє, а також одночасно взиває до нас і вимагає. Така заповідь є не просто правилом поведінки, а принципом дискурсу й духовного життя. Таким чином, присутність “обличчя” є не що інше, як можливість почути й зрозуміти один одного.

Розглядаючи феномен близькості ближнього, Е.Левінас указує, що це відчуття породжує в людині відповідальність. Остання полягає в неможливості залишити “Іншого” на самоті перед таїнством смерті. А інколи перетворюється в можливість прийняття такого дару, як померти за нього.

З’являючись понад раціональним, пам’яттю та силою, безперечна турбота про “Іншого” посідає місце божественної, трансцендентної складової відповідальності перед ним. Тому трансцендентне ототожнення з “Іншим” (якщо не зводить буття “Іншого” до повтору-схожості завдяки його неповторній іншості) має сприйматися правом на споріднення, зближення, можливістю замінити “Іншого” в певних життєвих та надбуттєвих ситуаціях (тільки не Бога). У зв’язку із цим в особистісному ідентифікуванні відповідальність перед і за “Іншого” є мірою визначення часових меж “Я” в життєвій перспективі, виявляє здатність позбавлення егоїстичних рис усіх можливих значень. Наповнення їх змістовністю обов’язковості сприяє формуванню безмежної відповідальності, долаючи часові й просторові межі (як відповідальності за смерть “Іншого”, навіть після смерті, відповідальності за минуле, сьогодення й за майбутнє). І, врешті-решт, відповідальність у вигляді страху за смерть “Іншого” ідентифікує “Я” через усвідомлення людиною власної кінцевості [10, с.363].

Насправді, пише Е.Левінас, убивство (намагання абсолютного заперечення) можливе тоді, коли ми не дивимось “Іншому” в “обличчя”. Неможливість убивства пояснюється не реальним, а моральним аспектом. Етичний погляд вимірює в “обличчі” ту нездоланну безкінечність, у яку поширюється й де зникає намір убити [5, с.328].

Смерть не припиняє всі взаємини з “Іншими”. “Смерть іншого робить мене причетним так, ніби невидима смерть, що вже помітна в іншому, перетворює мене на співучасника” [7, с.165]. З концепції відповідальності Е.Левінаса випливає, що “Я” маю відповідати за смерть “Іншого” й не можу покинути його напризволяще, залишити наодинці в передсмертній самоті. У такій ситуації, яка потребує відповіді й реакції, людина захоплена відповідальністю відразу, без попереднього міркування, без прорахунку, без рефлексивного кроку назад, який дає час подумати й прийняти рішення. У цьому й полягає сенс фрази про те, що відповідальність за “Іншого” не починається з якогось мого попереднього зацікавлення. Людина в ситуації відповідальності не розмірковує, чи мусить вона відповідати, чи ні. Переживання відповідальності само по собі вимагає від людини діяти в певний – відповідальний спосіб.

Таким чином, відповідальність, за словами Е.Левінаса, нічим не випереджується. Їй не передує пам’ять про колись пережиту схожу ситуацію, яка знову відтворюється. Вона не спрямована на досягнення якоїсь тактичної мети. Відповідальність виходить за межі усвідомлених рішень і дій. Вона є десь поза світлом свідомості. І тому відповідальність давніша за свідомість [2, с.104–105].

Власне вагомим стимулом морального “пробудження” людини, на думку Е. Левінаса, стає смерть “Іншого”, оскільки зосередженість на власній смерті, вважає французький етик, не сприяє становленню людини як моральної особистості. Моя смерть для мене не постає фактом досвіду, вона завжди в майбутньому. По-справжньому смерть виникає лише в “Іншому”. Вона виходить на його “обличчя”. Важливо, що екзистенціальна пріоритетність “смерті Іншого” перед “моєю смертю” не розглядається Левінасом як ознака якоїсь винятковості, надвисокого морального ідеалу. Навпаки, ми маємо справу з елементом загальнолюдського досвіду. Багато з тих, чийого життя торкнулася подія такої смерті, міг би, мабуть, підтвердити це спостереження філософа.

Коли для нас на першому плані турбота про наших близьких і страх за їхнє життя, ми, повинні характеризуватися рішучістю й сформованими заздалегідь твердими намірами. Ми маємо бути готові щомиті без внутрішнього стримання прийти на допомогу людині, яка страждає, зробити для неї те, що на ту мить буде їй потрібно. Е. Левінас називає цей стан душі терпінням, підкреслюючи його неінтенційний характер: терпіння нічого не передбачає, воно просто перетерплює тривалість часу, долаючи страх власної смерті й спокуси *conatus essendi*. Перетерплює заради ближнього, аби не покинути його напризволяще, наодинці з передсмертною самотою [8, с.345].

Усвідомлюючи конечність земного існування, людина починає виробляти власне ставлення до життя й смерті. Своє визначення цього феномену подає французький філософ Е. Левінас. Він трактує смерть як ніщо, яке з’являється в нас неначе сама непізнаність. Мислитель говорить, що пізнання смерті неможливе. Адже світ пізнання передбачає відносини суб’єкта й об’єкта, можливість ідентифікації себе як суб’єкта, а смерть – це така пітьма, у якій суб’єкт утрачає самого себе. Ми не знаємо, коли прийде смерть. У неможливості знати, що буде після смерті, полягає сутність останньої миті. “Я” абсолютно не в стані вловити момент смерті – невідомо, де вона на нас чекає, як каже французький письменник та філософ епохи Відродження М.Монтень. Смерть – це загроза, що підходить до мене тасмничи. Тасмниця смерті визначає її, і вона все ближче, ще не здійснюючись, так, що час, який відділяє мене від моєї смерті, все зменшується й зменшується, зберігаючи неначебто останній інтервал, який моя свідомість не здатна подолати, і звідки моя смерть здійсниться ривком.

Останній відрізок шляху буде пройдено без мене, час смерті піднімається вгору за течією, а “Я”, що прагне до майбутнього, виявляється знищеним неминучим рухом, чистою загрозою, яка приходить до нього від абсолютної інакшості [4, с.234–235]. Смерть неможливо зупинити. Емпіричне знання про неї ми отримуємо від наших близьких, друзів та знайомих. Зрештою, міркування такого типу знаходять своє відображення також і в релігії, поезії чи просто в повсякденних розмовах. Ці знання ми отримуємо під час спостереження за тими, хто помирає, або завдяки науковим дослідженням. Смерть – це зникнення в живій істоті експресивних рухів, які виявляють дещо існуюче як живе, тих рухів, які завжди проявляються у формі відповіді на щось. Вона торкається перш за все тих рухів, які з’являються на будь-якому “обличчі”. Покійник – це “обличчя”, яке перетворилося на маску. У цьому випадку смерть – це безвідповідальність. А процес помирання оголює те, що певним чином приховане й підлягає медичному обстеженню [3, с.232].

З іншого боку, Е. Левінас стверджує, що смерть для мене не тільки відчуття страху, але й деяка особлива подія: з її приходом я виявляюся “обличчя-до-обличчя” з тим, що проти мене, з іншою волею, з “Іншим”. Це своєрідне відбуття, вирушання в невідоме без права на повернення. Я вперше зустрічаюся з тим, що мною не поглинається, а виступає абсолютно інакшим стосовно мого існування. “... Перед її (смерті – *Н.І.*) обличчям не відбувається поглинання одного члена відносин іншим” [6, с.119]. Смерть (і в чомусь страждання) виявляється для суб’єкта тим, що для нього принципово інше.

Таке зіткнення з волею “Іншого” відкриває мені інший вимір буття – “інакше, ніж бути”, я – заручник смерті і, як наслідок, заручник “Іншого”.

Смерть – це не зовнішнє “Я” (alter ego), а саме інше, яке мені не підвладне й не може бути взяте на себе. Вона відбирає в мене акт-існування. І саме непов’язаність з останнім надає їй таємничості й невідомості для існуючого. Відповідно, смерть – тайна, що розлучає й відчужує мене від акту існування. Це подія, що показує можливість відділення в бутті з утратою себе.

З одного боку, смерть розглядається як відбуття, відправлення в невідоме без повернення, негативність. У філософії зв’язок зі своєю смертю описується як жах, що приводить до розуміння небуття. З другого, – смерть “Іншого” Е.Левінаса розглядає як своєрідний перехід. У цьому випадку в смерті проявляється близькість ближнього, відповідальність, яка наближає нас до нього. Таким чином, перед “обличчям” смерті зберігаються як моє “Я”, так й “Інший”. Смерть останнього допомагає мені усвідомити мою самотність у світі. Вона ще раз утверджує моє раніше складене визнання “Іншого”, указує на те, що саме завдяки йому я зміг знайти вихід із самотності. Парадоксально, але втративши “Іншого” (особливо близьку людину), коли я повинен відчувати всю глибину своєї самотності, переконуюсь у тому, що не самотній. Тобто розумію, що ставився до нього не як до об’єкта, а саме як до “Іншого”. Отже, сама смерть є підтвердженням зустрічі з “Іншим” [6, с.121].

Е.Левінас також торкається одного з найважливіших питань людства, вирішення якого й досі не знайдено. Мова йде про **проблему самогубства**. Більшість релігійних учень, зокрема християнство та юдаїзм, заперечують можливість такого вирішення людиною життєвих негараздів, а також відмовляють їй у спасінні душі та досягненні раю.

Він зауважує, що самогубство є трагічним у своїй основі, оскільки “смерть не приносить із собою вирішення всіх тих проблем, які виникають з нашим народженням, вона не здатна також і дискредитувати цінності земного життя” [4, с.163].

Кожна людина, яка хоча б раз у своєму житті замислювалася над проблемою самогубства, напевно, вирішувала для себе питання: чи легко знищити самого себе? І завжди існує безліч відповідей на поставлене запитання. Так, Е.Левінас, наприклад, указує, що “думка про самогубство виникає тільки в тієї людини, яка розуміє, що таке взаємини з “Іншим”, яка здатна жити для нього. Усе це говорить про можливість метафізичного існування. Тільки здатна на самопожертву істота може відважитися на самогубство” [4, с.166]. Таким чином, проблему самогубства французький етик розглядає в контексті моральної взаємодії з “Іншим”, крізь призму самопожертви. Він зазначає, що в загальній економіці буття та його тиску на себе стурбованість іншим, що сягає аж самопожертви, аж здатності вмерти за нього, відповідальність за “Іншого”. По-іншому, ніж бути! Оце розривання байдужості, навіть якщо вона переважає статично, можливість одного-для-іншого і є подією етичною. На думку Е.Левінаса, “у людському існуванні, яке перетинає та випереджає своє зусилля бути... покликання “існувати-для-іншого” сильніше, ніж загроза смерті: екзистенційна природа ближнього для мене важливіша, ніж власна, й одразу немовби призначає мене відповідальним за буття іншого, тобто відповідальним як єдиним та обраним...” [7, с.3]. Самопожертва людини витлумачується як здолання порядку буття, звеличується жертвна святість людини як першоджерело моралі, що передує турботі про власне існування. Як зазначає український філософ В.Малахов, Е.Левінас нагадує громадянам постмодерністської ойкумени про велич самоприниження, святість й осмисленість вільного людського страждання, що становить самий нерв іудейсько-християнської традиції, невіддільної від духовної ідентичності Європи як у минулому, так і в наші часи.

З огляду на відзначене, слід зауважити, що, перш ніж говорити про людину, як про “тварину, здатну на самогубство”, її варто визначити як істоту, яка здатна жити (як би їй не було погано й важко) для “Іншого”.

Отже, причину смерті Е.Левінас називає незабутньою, непізнаваною, вона підтримує ідею свободи, яка вже закінчилася. Французький мислитель підходить до смерті через безпосереднє фізичне страждання, яке не відпускає від себе і яке, на відміну від моральних мук, не дозволяє поставитися до нього з мужністю й гідністю. Для філософа дуже важливо те, що перед “обличчям” смерті суб’єкт утрачає свободу й відповідальність, він не “може могти”, це кінець усякої можливості та влади. Від страждання не можна абстрагуватись, воно нерозривно прив’язує суб’єкта до його існування в стражданні. Однак у стражданні є й “близькість смерті”, канун й очікування невідомого – єдині свого роду “взаємини” з таємницею. Хоча для Е.Левінаса такі взаємини зі смертю як із таємницею є принциповим, сама смерть розглядається ним як учинок, що розчавлює суб’єкта, вона надто велика, і виникає питання про те, як прийняти смерть і не бути нею знищеним.

Е.Левінас стверджує, що смерть знаходиться взагалі поза можливостями суб’єкта й зосереджується на зруйнуванні сфери “свого власного”, що відбувається в момент безпосереднього фізичного страждання. Перед “обличчям” смерті, у стражданнях, суверенність і мужність суб’єкта руйнуються. Її не можливо прийняти, узяти на себе, але можна повернутися до неї “обличчям”. Парадоксальність смерті полягає в тому, що вона недосяжна в теперішньому, все-таки в ньому присутня. Смерть порушує плани, у стражданнях її чекають і бажають. Роз’єднавши час на неповторні й зовсім роздільні миті, Е.Левінас повертається до протиріч емпіричного й об’єктивістського розуміння часу:

1) визнає, що час – це нерелексивуюче миготіння миті, оскільки кожна мить знищує те, що було раніше;

2) передбачає, що час – це незалежна від переживань суб’єкта лінія, яка складається з індиферентних один одному моментів.

З іншого боку, Е.Левінас намагається обґрунтувати народження етичного суб’єкта, а це, на його думку, можливо тільки за наявності вільної миті, яка не залежить ні від минулого, ні від майбутнього [1, с.87].

Сильне страждання завжди порушує питання про смерть і безсмертя. Упродовж віків було побудовано багато типів релігійних і філософських вчень про перемогу над жахом смерті й досягнення реального чи примарного безсмертя. Серед них, наприклад, такі: спіритуалістичне – стверджується безсмертя душі, переселення душ; містико-пантеїстичне – проголошується злиття з Божеством; ідеалістичне – в основі – безсмертя ідей і цінностей; християнське – воскресіння цілісної людини, притуплення гостроти проблеми смерті через злиття з колективним життям і можливість земного щастя та інші. Такі вчення феномен безсмертя трактують як позитивний і бажаний для людини. Однак Е.Левінас у побудові власної етико-філософської концепції йде принципово іншим шляхом, розглядаючи безсмертя як один із прикладів безсуб’єктивного існування людини. Зважаючи на це, неможливість померти в нього прирівнюється до страждання. Французький етик детально описує жах безсмертя, ототожнює його з жахом панування нескінченного, невпинного буттєвування, яке перетворює людину на свого раба, робить її своєю німою формою. Тому основоположним моментом становлення суб’єктивності визначається безсмертя як “фатальність буття, що не відпускає”. Дослідник творчої спадщини Емануеля Левінаса, український філософ В.Малахов зауважує, що інколи, зважаючи на те, що безсмертя ще не вдалося пережити жодній людині, відповідні сюжети вчення французького етика здаються фальшивими й надуманими. Проте, за словами дослідника, ми повинні пам’ятати, що, по-перше, людській свідомості завжди була властива схильність зосереджуватися на обмірковуванні й переживанні тих чи інших ідеальних, “неможливих” об’єктів і станів, окреслюючи таким чином граничні умови зрозумілості світу. Безсмертя є однією із класичних тем такого гатунку [8,

с.302]. Відповідно до цього, фізичне безсмертя саме по собі не здатне бути справжньою метою життя людини. Воно може постати страшним і відразливим. При цьому відразливим саме з етичної точки зору – як завершений образ буття для себе, буття не освітленого жертівністю, зверненістю до інших смертних людей.

По-друге, людина, розмірковуючи над цією проблемою, спирається не тільки на абстрактні узагальнення, а й на чуттєву інтуїцію.

Підводячи підсумки нашого дослідження, можемо зробити такі **висновки**:

1. Е. Левінас описує смерть як очікувану подію в житті людини. Акцентує увагу на тому, що вона не поглинає й не знищує суб'єкта. “Інший”, по-перше, виступає такою таємницею, яка дає життя й рятує, по-друге, філософ наголошує на екзистенціальній пріоритетності його смерті перед моєю.

2. Не залишається поза увагою й проблема самогубства, яка розглядається крізь призму самопожертви. Суїцид може вчинити тільки та особа, яка здатна жити для “Іншого”.

3. На відміну від багатьох релігійних мислителів, які трактують безсмертя позитивно, Е. Левінас належить до числа тих, хто є жах безсмертя. Воно перетворює людину на раба, робить її німою формою буття.

Таким чином, кожна людина рано чи пізно розмірковує про кінець свого існування. Вона здатна усвідомлювати свою смертність й аналізувати власне життя. Неминучість останньої викликає сильний емоційний сплеск і торкається глибин її внутрішнього світу. Таке сприйняття й усвідомлення смерті, яке подає у своїх творах Емануель Левінас, сприяє подальшому духовному розвитку людини, руйнуванню страху перед “обличчям” смерті й підготовці з гідністю її зустріти.

Перспективи дослідження проблеми вбачаємо в подальшому вивченні етико-філософських поглядів французького філософа-гуманіста ХХ століття Емануеля Левінаса.

1. Йонкус Д. Время и другой : Гуссерль и Левинас о трансценденции / Д. Йонкус // Топос. – 2006. – № 1 (12). – С. 75–89.
2. Караченцева Л. Етики відповідальності Ганса Йонаса та Емануеля Левінаса / Л. Караченцева // Філософська думка. – 2006. – № 4. – С. 90–111.
3. Левінас Э. Бог, смерть и время / Э. Левінас ; [пер. с фр. Т. В. Орловой] // Метафизическое исследование. Вып. 10 : Религия. – С. Пб. : Алтейя, 1999. – С. 230–242.
4. Левінас Э. Избранное: Тотальность и Бесконечное / Э. Левінас. – М. ; С. Пб. : Университетская книга, 2000. – 416 с.
5. Левінас Э. Трудная свобода / Э. Левінас. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 754 с.
6. Левінас Э: Путь к другому : сб. статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левінаса. – С. Пб., 2006. – 239 с.
7. Левінас Е. Між нами : Дослідження : Думки-про-іншого / Е. Левінас. – К. : Дух і Літера : Задруга, 1999. – 312 с.
8. Малахов В. А. “Асиметрична” етика Е. Левінаса і проблеми сучасної етики спілкування / В. А. Малахов // Етика спілкування : навч. посіб. – К. : Либідь, 2006. – С. 295–389.
9. Радченко О. Б. Етичний релятивізм у філософії постмодерну : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.07 – етика / О. Б. Радченко. – Івано-Франківськ, 2004. – 175 с.
10. Тарасова Н. Ю. Етика відповідальності проти необов'язковості техногенного соціуму / Н. Ю. Тарасова // Вісник Дніпропетровського університету: Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – Вип. 17. – С. 359–365.

The article dedicated to the ethical opinions of Emanuel Levinas. There are analyzed the problems of death, immortality, suicide. They are considered through prism responsibility to Another.

Key words: *Another, I, death, immortality, suicide, responsibility, existence, freedom, time.*